

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Een monumentaal manuscript uit middeleeuws Amsterdam

Koorbijbel

van der Hoek, K.

Publication date

2019

Document Version

Final published version

Published in

Allard Pierson mededelingen

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

van der Hoek, K. (2019). Een monumentaal manuscript uit middeleeuws Amsterdam: Koorbijbel. *Allard Pierson mededelingen*, 120, 32-33.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

AMSTERDAM IN DE LATE MIDDELEEUWEN

1300–1600

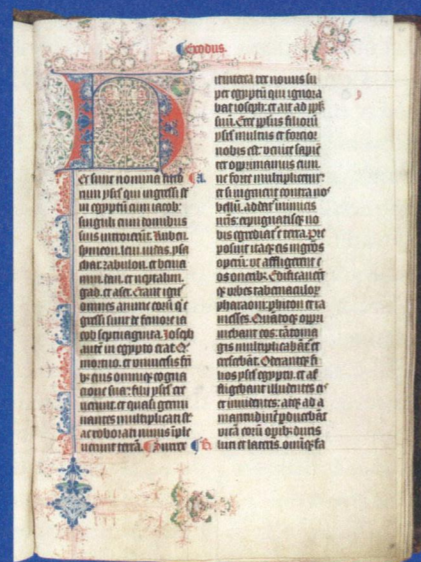
Koorbijbel

Een monumentaal manuscript uit middeleeuws Amsterdam

In den beginne was het Woord, en het Woord was bij God, en het Woord was God, aldus de evangelist Johannes. In presentaties met middeleeuwse manuscripten domineren doorgaans de verluchte exemplaren. Fascinerende miniaturen en flonkerend bladgoud vangen het oog het eerst. En ja, de middeleeuwse wereld was sterk visueel ingesteld, maar binnen die beeldcultuur nam het woord, gesproken en geschreven, toch ook een belangrijke plaats in. Dat gold zeker voor het Woord van God: de Bijbel.

Onder de middeleeuwse manuscripten van het Allard Pierson – zo'n tweehonderd stuks – geniet het zogeheten Caesar-handschrift de meeste faam. Het bevat een negende-eeuws afschrift van *De bello Gallico*, het verslag dat Julius Caesar maakte van zijn verovering van Frankrijk. Het zijn echter niet stemmen uit de oudheid die in de middeleeuwen het luidst klonken. Gods Woord voerde de boventoon en vormde een koor met allerhande teksten – exegetisch, mystiek, liturgisch, devoot – te Zijner ere. Niet toevallig bevat het meest imposante middeleeuwse manuscript in het Allard Pierson de Bijbel, in het Latijn.

Maar liefst zeven kloeke banden telt dit manuscript, met in totaal ruim duizend perkamenten bladen in folio, wat betekent dat er meer dan vijfhonderd huiden voor gebruikt zijn. Statisch gotisch schrift in twee kolommen vult de bladen en is royaal voorzien van tekstgeledende en decoratieve elementen: initialen van verschillende hoogte en uitvoering, penwerkversiering in rood en blauw, en geschilderde initialen en dito randdecoratie met bloemen, vogels, draakjes en zo meer in opvallend heldere kleuren en glanzend goud. Het oog van sommige initialen bevat zowaar een profetenportretje. Dit manuscript was in de tijd van ontstaan al een vermogen waard.

1.

Kartuizers en tertianen

Wanneer, waar en voor wie deze koorbijbel gemaakt werd, staat er niet in. Aangenomen wordt dat het manuscript omstreeks 1480 vervaardigd is. Tenminste, dat wat zich tussen de platten van de banden bevindt; de banden zelf zijn van rond 1600. Ze bestaan uit bruin leer over houten borden met rolstempeling, koperbeslag en zeemleren ruggen. Het is het type band waarin destijds boeken van de Amsterdamse Stadsbibliotheek gestoken werden. Op enig moment – naar men

Klaas van der Hoek

Conservator handschriften en moderne letterkunde

1.

Koorbijbel. Begin van Exodus. Hs. I A 1, fol. 64r.

AMSTERDAM IN DE LATE MIDDELEEUWEN

1300–1600

2.

2.

Koorbijbel. Amsterdamse penwerkverluchting met hondenkop. Hs. I A 1, fol. 6r. Foto: Monique Kooijmans.

3.

Koorbijbel. Haarlemse geschilderde decoratie met draakje. Hs. I A 7, fol. 1r. Foto: Monique Kooijmans.

Literatuur

Margriet Hülsmann, 'Penwerk: een eigen vorm van boekdecoratie in vijftiende-eeuwse Noordnederlandse handschriften', in: Jos.M.M. Hermans (red.), *Middeleeuwse handschriftenkunde in de Nederlanden 1988. Verslag van de Groningse Codicologedagen 28–29 april 1988* (Grave 1989), 13–28.

Jos A.A.M. Biemans, 'Amsterdam', in: Ad Leerintveld en Jan Bedaux (red.), *Historische stadsbibliotheken in Nederland. Studies over openbare stadsbibliotheken in de Noordelijke Nederlanden vanaf circa 1560 tot 1800* (Zutphen 2016), 13–20.

Ed van der Vlist, 'Middeleeuwse metadata. Boeken van de Amsterdamse kartuizers', in: Marjolein Hogenbirk en Lisa Kuitert, m.m.v. Paul Dijstelberge en Jessica Witte (red.), *Schriftgeheimen. Opstellen over schrift en schriftcultuur* (Amsterdam 2017), 432–447.

3.

zegt tijdens de Alteratie in 1578, toen Amsterdam het katholicisme inruilde voor het protestantisme, maar het kan ook eerder gebeurd zijn – is de koorbijbel naar de Stadsbibliotheek overgebracht, om in later tijd via de librije van het Athenaeum Illustre een veilige haven te vinden in de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek.

Rond 1600 werd het handschrift niet alleen herbonden, maar ook duchtig herschikt. Sindsdien staan de Bijbelboeken in de gangbare volgorde, beginnend met Genesis en eindigend met Openbaringen. Maar oorspronkelijk waren ze opgenomen in de volgorde waarin ze in de loop van het kerkelijk jaar gelezen werden. Onze *Biblia de tempore*, zoals zo'n voor liturgisch gebruik bedoelde koorbijbel heet, besloeg toen nog vier banden en moet sterk geleken hebben op een eveneens vierdelige *Biblia de tempore* (nu in de Koninklijke Bibliotheek in Brussel) die in gebruik geweest is bij de kartuizers in Utrecht.

Aanwijzingen bij de eigenlijke tekst herinneren aan dat liturgische groepsgebruik. Her en der wordt aangegeven op welke zondag de lezing van een bepaald Bijbelboek begint en soms wordt vermeld dat een passage gelezen dient te worden *in refectorio*: in de refter, de eetzaal van een klooster, tijdens de gezamenlijke maaltijd. In de marges markeren letters A–H telkens de acht lezingen voor de zondagen en markeren letters P, S en T (voor *Primo*, *Secundo* en *Tertio lectio*) de drie lezingen voor de weekdagen. Dergelijke 'metatekst' doet gebruik door kartuizers vermoeden, een contemplatieve kloosterorde waar het geschreven woord in hoog aanzien stond. Waarschijnlijk is de koorbijbel gemaakt voor, en in gebruik geweest in, het enige kartuizerklooster dat Amsterdam rijk was, het klooster Sint Andries ter Zaliger Haven, net buiten de Haarlemmerpoort.

Wie weet is het manuscript daar ook vervaardigd, maar veel aannemelijker is dat het afgeschreven en van rood-blauwe penwerkversiering voorzien is door de tertianen van het Paulusconvent aan de Oudezijds Achterburgwal. De bewoners behoorden tot de derde orde van de franciscanen, bestemd voor leken die een kloosterlijk leven

wilden leiden. De Amsterdamse tertianen produceerden manuscripten, dat staat vast. Zo is er een prachtig manuscript met heiligenlevens bewaard gebleven dat blijkens een colofon in 1450 voltooid werd door broeder Peter, priester in het Amsterdamse Paulusconvent. De uitvoerige penwerkversiering in dat manuscript komt stilistisch naadloos overeen met die in onze koorbijbel. Een in deze beide en andere manuscripten opduikend, sprekend motiefje is de kop van een lodderig ogende hond – een knipoog van broeder Petrus of een medebroeder persoonlijk.

Amsterdam en Haarlem

Naast penwerkversiering bevat het handschrift ook een aantal bladen met decoratie in verf en bladgoud. In enkele initialen zijn bovendien portretten van profeten aangebracht. Deze veelkleurige, geschilderde verluchting lijkt aan te tonen dat er in het laat-vijftiende-eeuwse Amsterdam naast kopiisten ook miniaturisten werkzaam waren, maar schijn bedriegt. De stijl van de geschilderde decoratie is namelijk op en top Haarlems en kan beschouwd worden als navolging van de zogeheten Meester van de Haarlemse Bijbel.

Niet Amsterdam maar Haarlem was inder tijd de belangrijkste stad in de regio, ook op ambachtelijk en artistiek gebied. Geschilderde handschriftverluchting waarvan vaststaat dat ze in Amsterdam vervaardigd is, kennen we niet. De koorbijbel illustreert waartoe de 'creatieve industrie' in middeleeuws Amsterdam als het ging om handschriftenproductie wel en niet in staat was. Voor hoogwaardig schrift en penwerkversiering kon men terecht binnen de stadsmuren, maar voor geschilderde decoratie moest worden uitgeweken naar steden met meer importantie – in dit geval Haarlem.

Summary

With its more than one thousand leaves in seven volumes, this Bible from circa 1480 is the most impressive medieval manuscript in the Allard Pierson collections. It demonstrates what the 'creative industry' in fifteenth-century Amsterdam could (and could not) accomplish. Amsterdam scribes were capable of high-quality script and intricate pen-flourishes, but for miniatures and other painted decoration one had to go to nearby Haarlem.